

Guido van Hengel

Op zoek naar splinters

De geschiedschrijving over jonge Bosniërs aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog is sterk gepolitiseerd. Guido van Hengel vertelt in een persoonlijk essay over zijn onderzoek, waarin hij de moordenaar van Franz Ferdinand ontdoet van verschillende apocriefe revisionistische, socialistische en nationalistische betekenissen.

Wie in Bosnië¹ een archief of bibliotheek bezoekt, zal regelmatig buitenlandse onderzoekers treffen die zich bezighouden met populaire thema's in de geesteswetenschappen zoals nationalisme, culturele beeldvorming en conflictstudies. Het is wrang om te zeggen, maar Bosnië is een heel geschikte *case-study* voor politieke problemen. Van alle opvolgersstaten van het in de jaren negentig uiteengevallen Joegoslavië, heeft Bosnië de meest zichtbare en dus ook pijnlijke geschiedenis. Het is een land waar elke splinter van het verleden onder een vergrootglas wordt gelegd en getest op nationalisme of Balkanisme.² Splinters. Ik noem ze hier heel bewust, want achter de historisch opvallende façade blijkt namelijk dat veel geschiedenis juist heel nadrukkelijk *afwezig* is. Het is moeilijk zoeken. Door de talloze machtswisselingen en verschuivende grenzen is veel materiaal in de vorm van archiefstukken, literatuur en erfgoed namelijk vernietigd, gestolen of verdwenen.

In dit essay geef ik enige toelichting op problemen die ik aantrof tijdens onderzoek in Bosnië. Het is nadrukkelijk geen klaagzang. Hoewel de omstandigheden in Bosnië om politieke, historische en economische redenen vaak weerbarstig zijn, is het altijd mogelijk nieuw materiaal te vinden voor een nieuwe geschiedenis. De uitdaging ligt daarin om zelfs van de kleinste details nog een verhaal te kunnen maken.

De moordaanslag van 1914 in Sarajevo

Wat uiteraard meespeelt bij de internationale belangstelling voor Bosnië is dat er een paar wereldhistorische gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Veel van de bovenstaande thema's komen samen in de moord op de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand in 1914. Op 28 juni schoot de scholier-rebel Gavrilo Princip hem en zijn vrouw Sofie dood. Wat Princip toen niet wist, was dat hij daarmee de Eerste Wereldoorlog zou ontketen, de grootste catastrofe in de moderne tijd met immense gevolgen voor de culturele, politieke en economische samenstelling en identiteit van Europa. Wat hij ook niet wist, was dat hij nog zeker een eeuw lang een omstreden figuur zou blijven.

Wie een blik werpt op de grote hoeveelheid boeken die over dit onderwerp geschreven zijn, ziet duidelijk hoe historici de schoten van Gavrilo Princip steeds weer opnieuw in een eigen, eigentijdse context plaatsten. Voor bijvoorbeeld de Joegoslaven (tot 1991) was dat de vorming van hun staat, voor bijvoorbeeld de Oostenrijkers, Fransen of Britten was dat de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog en diens gevolgen. In de afgelopen tien, vijftien jaar schrijven terreurdeskundigen steeds vaker over Gavrilo Princip als een moderne, urbane terrorist *avant-la-lettre*.³ De inspiratie daartoe laat zich eenvoudig raden.

In veel van die boeken komt Gavrilo Princip niet echt tevoorschijn achter zijn schaduw, met als meest recent voorbeeld het veelgeroemde *Sleepwalkers. How Europe went to War* van de Australische historicus Christopher Clark (2012). De informatie over de schutter zelf blijft vaak steken in een korte beschrijving van een boerenjongen uit de streek, die gefrustreerd of geradicaliseerd de overstap van politieke interesse naar terreur maakte. Meestal wordt hij neergezet als een marionet van de grootmachten. Het probleem is dat bovengenoemde en andere zeer populaire thema's, zoals nationalisme, etnische conflicten en Balkanisme de geschiedenis van 1914 hebben ingekleurd en verzaagd. Gavrilo Princip is nooit een scholier met een pistool, maar een symbool van dit of dat 'isme'.

Mijn doel is om terug te keren naar de historische figuur zelf en te kijken hoe representatief hij was voor zijn eigen tijd en zijn generatie. Daarbij wil ik ruimte openlaten voor loshangende eindjes, onduidelijkheden en onlogische wendingen in zijn leven. Geen enkel individu past daadwerkelijk in een kloppend en logisch historisch plaatje. Derhalve zie ik Princip als een *normale uitzondering*: als moordenaar viel hij op, maar als negentienjarige scholier was hij net als veel andere jongens in het toenmalige Bosnië. In mijn

onderzoek probeer ik de figuur Princip te ontdoen van alle metaforische betekenissen die hem zijn toegeschreven en die zijn voortgekomen uit de ideeën omtrent de Koude Oorlog en de Joegoslavische burgeroorlog. Dit is niet eenvoudig, want Princip als scholier was met zijn achtergrond en sociaal-maatschappelijke status natuurlijk een deel van het grote grauw dat moeilijk een plek krijgt in de grote historische overzichtswerken. Zonder moordaanslag was hij een *no-no* in het verleden. Toch is deze inherente anonimiteit juist interessant in het licht van de geschiedenis van de aanslag in Sarajevo en het begin van de Eerste Wereldoorlog. Door Princip vanuit de invalshoek van de ‘normale uitzondering’ te benaderen, vallen schijnbare details uit zijn leven meer op hun plaats. Zo leren we meer over zijn leven in de samenleving van het vroeg twintigste-eeuwse Bosnië.

Een dergelijke aanpak vraagt om nieuwe bronnen, of op zijn minst nieuwe interpretaties van bronnen. Een probleem is dat er weinig bronnenmateriaal beschikbaar is dat meer vertelt over de achtergronden en beweegredenen van Princip. Het complete (aanwezige) corpus bestaat uit het juridisch procesverslag van de rechtszaak die in 1914-1915 werd gehouden in Sarajevo, politierapporten en enige egodocumenten en brieven. In de gevangenis van Theresienstadt, waar Princip tot aan zijn dood in 1918 in duisternis opgesloten zat, sprak hij nog tweemaal met een gevangenispsychiater genaamd Martin Pappenheim, die aantekeningen heeft gemaakt. Hij spreekt daar echter niet direct, maar door de notities van Pappenheim. Het is vrij zelden dat Princip echt zelf aan het woord komt en daarom zijn de geschriften van zijn mentor, vriend en huisgenoot Danilo Ilic van grote betekenis. Deze jonge schoolmeester schreef artikelen over anarchisme, nationalisme en sociaal-democratie in verschillende Servische en Bosnische tijdschriften. Om dichterbij de huid te zitten van de historisch figuur kan het helpen om zo het perspectief te verschuiven. Zo’n bijfiguur als Danilo Ilic wordt dan van wezenlijk belang. Voor kenners van het onderwerp is hij weliswaar een hoofdfiguur, maar voor de meeste nieuwe lezers werpt hij een nieuw licht op de figuur van Gavrilo Princip. Hoeveel hadden ze gemeen? Hoe representatief was Princip voor zijn omgeving? Met onderzoek naar de generatiegenoten van Princip krijg je veel meer inzicht in de keuzes, angsten en dagelijkse omstandigheden van een Bosnische schooljongen.

Vanuit microhistorische invalshoek zijn details belangrijk en verdienen extra aandacht. Het verleden ligt onder een microscoop. Toch is het ook verkeerd om een tegenstelling te zien tussen het grote verhaal en het

kleine detail, het vogelperspectief en het kikkerperspectief, omdat dat zou impliceren dat er maar twee invalshoeken zijn om geschiedenis te bestuderen. Dat is niet het geval. In realiteit bewegen individuele historische actoren zich vanzelfsprekend altijd in een grotere maatschappelijke of sociale context, evenzeer als dat diezelfde context niet begrijpelijk is zonder verwijzing naar individuele gevallen.⁴

Praktische problemen: tussen de letter F en J

Tijdens het zoeken naar gegevens van deze Danilo Ilic in het staatsarchief, wist de archivaris me te vertellen dat er van elke ambtenaar, dus ook van leraren, van de Oostenrijkse provinciale regering in Bosnië (1878-1918) een map aanwezig was. Zodoende ging ik op zoek in de inventaris, maar merkte dat de lijst ophield bij de letter F en weer verder ging bij J. Bij navragen bleek dat het depot waarin de bestanden van alle ambtenaren die een achternaam hadden die eindigde op G, H of I, in de burgeroorlog door een granaat was geraakt en uitgebrand.

Een paar dagen later bezocht ik het archief van een school, waar ik hoopte enkele documenten te vinden. De directeur wist me te vertellen dat een deel van het archief is opgestookt in de oorlog, toen er niet genoeg brandstof was om eten klaar te maken of de kachel mee aan te maken. Sommige documenten hadden de Eerste en Tweede Wereldoorlog wel overleefd, maar niet het granaatvuur van het Bosnisch-Servisch leger in de Joegoslavische burgeroorlog. Een klein museumpje in twee lokalen was het enige dat restte. 'Wat we nog hadden, hebben we maar in vitrines gezet', vertelde hij.

Dan is er nog het feit dat in 1992 de Nationale Bibliotheek van Sarajevo is uitgebrand na een granaataanval van de Bosnische-Serviërs. Ook die boeken zijn verdwenen. Met internationale hulp is geprobeerd om een nieuwe bibliotheek zo snel mogelijk op te bouwen, maar die is er anno 2014 nog steeds niet. Een provisorische bibliotheek die de nationale en universitaire collectie beheert bestaat wel, maar moet het doen zonder verwarming in de winter en met allerbelabberdste omstandigheden voor het conserveren van papier en oude boeken. Het aanbod in de catalogus is dan ook nog eens beperkt. Ook boeken die na 1992, dus na de brand, zijn verschenen ontbreken. Standaardwerken, over de Balkan bijvoorbeeld, vind je wel in de Universiteitsbibliotheek in Groningen maar niet in de nationale (en tevens universitaire) bibliotheek van Sarajevo.

Er zijn meerdere voorbeelden te geven, die te maken hebben met de slechte economische situatie. Zo opent het Historisch Museum (*Historijski Muzej*) in Sarajevo slechts om de dag de deuren, omdat er geen geld is voor verwarming in de winter. Maar wat nog kwalijker is dan gebrek aan geld is de onwil van de vele Bosnische, politieke entiteiten (op alle bestuurlijke lagen) om te investeren in een geschiedenis die *alle* Bosniërs kan aanspreken. Hier speelt de deling van de Bosnische samenleving (en staat) een doorslaggevende rol. Aangezien de Bosnische Serviërs en Kroaten elk op eigen wijze aansluiting zoeken bij Servië en Kroatië, weigeren zij om geld uit te geven aan elk instituut dat het Bosnische algemene (staats-)belang dient. Dit heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat het Nationale Museum in 2012 haar deuren moest sluiten. Dit wetenschappelijk instituut werd 1888 door de legendarische Hongaarse minister Benjamin Kalláy opgericht in naam van Keizer Franz Joseph. Aan dit instituut was een bibliotheek gelieerd, waar documenten te vinden waren over zowel de Oostenrijkse als Joegoslavische periode in Bosnië. De collectie bevatte (bevat, eigenlijk) unieke artefacten uit de geschiedenis van de regio, zoals de fraaie *stecci*: grafstenen van de middeleeuwse onafhankelijke kerk in Bosnië die vaak ten onrechte zijn toegeschreven aan de dualistische sekte der (Bulgaarse) Bogomielen.

De sluiting van dit museum is – ironisch genoeg – een echo van de Oostenrijkse bezetting van 1878-1918. Het is namelijk ooit opgericht om een specifiek (nationale) Bosnische culturele en historische identiteit te creëren, opdat de onderdrukte volkeren zich tijdens het intellectuele ontwaken niet zouden aansluiten bij de voor autonomie ijverende Kroaten of bij de naar een Groot-Servië strevende Serven.⁵ Dit is mislukt, zoals is gebleken. De (voormalig) strijdende partijen hebben de wapens neergelegd, maar tot enige toenadering in het in 1995 in Dayton geformeerde land is het nog niet gekomen. Het lijkt ook niet te gaan gebeuren. De historische instituten lijden daaronder. ‘We zouden in 2013 het 150-jarig jubileum vieren,’ mailde de bibliothecaresse van het Nationale Museum die me vorig jaar nog hielp bij het historisch krantenonderzoek, ‘maar in dit land kan een instituut met een dergelijke staat van dienst en rijke historische traditie niet meer bestaan.’ Ze eindigde haar e-mail met: ‘verdrietige groeten uit Sarajevo.’

Historische problemen

Deze actuele problematiek in Bosnië staat niet los van de roerige twintigste eeuw op de Balkan. Machtswisselingen gingen gepaard met archiefwisselingen. Documenten waren oorlogsbuit. Een stad als Sarajevo viel tussen 1900 en 1908 nog *de jure* onder het gezag van de Sultan in Istanbul, vanaf 1908 tot 1918 was het een provincie van de Habsburgse Dubbelmonarchie, daarna bevond de stad zich eerst in het Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen en vervolgens vanaf 1928 in het Koninkrijk Joegoslavië. In 1941 reden de Duitse bezetters met hun tanks Sarajevo binnen. Het eerste dat zij deden was het monument voor de moord op Franz Ferdinand verwijderen, om het *linea recta* naar Hitler in Berlijn te sturen. Na de Tweede Wereldoorlog was Sarajevo een stad in de communistische federatie van Joegoslavië en in 1991 verklaarde het zichzelf onafhankelijk, waarna de burgeroorlog uitbrak. Twee jaar lang belegerden de Bosnische Serviërs (ook wel bekend onder de scheld- en geuzennaam 'četniks') Sarajevo. Sinds het vredesverdrag van Dayton in 1995 is Bosnië-Herzegovina gesplitst in twee delen (de Federatie en de Republika Srpska) en zijn er meerdere bestuurslagen, meerdere presidenten en meerdere rechtssystemen die het relatief kleine land idealiter zouden moeten besturen. Omdat dit niet werkt is de Hoge Commissaris van de Verenigde Naties nog steeds aanwezig, net als EUFOR (European Union Force) en andere internationale waarnemers en *peacekeepers*. Bosnië-Herzegovina is *de facto* een protectoraat.

Dit machtsspel om de kleine Balkanprovincie is terug te zien in het verkeer van archiefmateriaal in de twintigste eeuw. Zeer bepalend en sturend in het beheer van het archief was de discussie tijdens het Interbellum die bekend geworden is als de *Kriegsschuldfrage* of ook wel de *Kriegsschuldfrage*. De *Kriegsschuldfrage* was zelfs de titel van een Berlijns tijdschrift, dat gedurende de hele periode tussen de twee wereldoorlogen uitkwam.⁶ De bedoeling van dit tijdschrift was om de schuld van Duitsland voor de Eerste Wereldoorlog te bagatelliseren en de schuld van andere landen, waaronder ook Servië, aan te tonen. Gedurende de hele twintigste eeuw verzetten Joegoslavische historici zich tegen de these dat Servië schuld had aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De discussie over de *Hintermänner* van Gavrilo Princip en zijn handlangers leidde er in de Tweede Wereldoorlog toe dat de Nazis de (voor Duitsland) bezwaarlijke stukken uit het Archief van Sarajevo vernietigden of ontvreemden. De archief-oorlog tussen enerzijds Joegoslavië en anderzijds Oostenrijk

Vijfentwintig verdachten werden berecht voor medeplichtigheid aan de moord op Franz Ferdinand. Onder hen hoofdzakelijk studenten en scholieren, waarvan hier zes zijn afgebeeld [Historijski Arhiv Sarajeva]

duurde nog tot ver in de Koude Oorlog. Uit documenten in het archief van Joegoslavië blijkt dat veel documenten na de Tweede Wereldoorlog niet meer terugkeerden naar Sarajevo of Belgrado.

Drie jaar geleden werden documenten uit die tijd gepubliceerd in een bundel met de toepasselijke titel *Op zoek naar de gestolen geschiedenis*.⁷ Nazi-archivarissen hadden daadwerkelijk opdracht gekregen om de bronnen te 'herschikken' naar thema's over de Duitse minderheden in Zuidoost-Europa ('*Volksdeutsche*') en tevens de documenten over 'Mitschuld der serbischen Regierung am Attentat von Sarajevo' te pakken te krijgen en naar Wenen te halen.⁸

Iedereen wilde die documenten. Het juridische verslag van het proces, dat na de moord plaatsvond in Oostenrijks-Hongaars Bosnië, was al in 1914 in Duitse vertaling naar Wenen gestuurd. Na de oorlog verdween de Dubbelmonarchie en bestonden alleen nog de Republiek Oostenrijk en het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen – later: Joegoslavië. De uitgeschreven stenogrammen verhuisden in 1925 naar het staatsarchief in de nieuwe hoofdstad Belgrado. Daar werd een kopie gemaakt van de documenten. Bij de inval van de Nazis in 1941 ging het archief weer op reis. De Duitse bezettingsmacht nam het archief mee naar Wenen, waar het niet in veilige handen was. Uit correspondentie uit die tijd blijkt dat nationaalsocialistische revisionisten daar onwelgevallige bronnen vernietigden en nieuwe documenten 'presenteerden'.⁹ De Weense archivarissen stuurden na de oorlog een officiële kopie van de verslaglegging in 1945 naar Sarajevo en naar Belgrado. Na de burgeroorlog liggen de belangrijkste procesverslagen in Sarajevo, in het archief van de staat. Tijdens deze ingewikkelde verhuizingen en oorlogen tussen de betrokken landen, verdween de officiële verslaglegging van 1914 spoorloos. De in het Bosnische archief gelaten papieren bleken de Belgradose kopieën van 1925 te zijn.

Een Duitse 'vertaling' uit het Interbellum, uitgegeven door iemand onder het pseudoniem 'Professor Pharos', was dan ook een sterk tendentieuze tekst. Het ligt voor de hand om deze vertaling eerder te zien als een rechtvaardiging van de Oostenrijkse oorlogsverklaring uit 1914 dan als een serieuze historische bron. Redacteur Joseph Kohler foeterde in de inleiding van dit boek over Princip's aanslag: 'De hele byzantijnse-slavische tyfus, [...] de angstaanjagende vernietigingswaan, alles kwam hier aan het licht, en het gif vond zijn uitwerking op een manier die bij de Germanen of Romanen ondenkbaar zou zijn. Bij de Germanen nimmer, maar bij de

Romanen neemt dit soort samenzweringen ook vreeswekkende vormen aan.¹⁰ Een bruine walm stijgt op uit deze woorden, al is het maar uit 1918.

De archivaris Vojislav Bogicević en latere directeur van het staatsarchief in Sarajevo werkte tientallen jaren nijver aan een collectie historisch materiaal over de aanslag. De kroon op dit werk publiceerde hij in 1954: een zo compleet mogelijk uitgewerkt procesverslag.¹¹ In het voorwoord van dat boek vertelt hij echter min of meer dat er in dit onderzoek eigenlijk *niets meer zeker is*.

De bronnen zijn dus voor het grootste deel niet te vertrouwen. Dit geldt ook voor de belangrijkste monografieën over dit onderwerp. Men leze die met aandacht, maar ook met voorzichtigheid en een korrel zout.

Politieke problemen: Propaganda

In 1964 klaagde de Joegoslavische historicus Vladimir Dedijer over de *Kriegsschuldfrage* in een artikel in *Foreign Affairs*: 'The whole issue of the Sarajevo assassination has been treated entirely from the standpoint of responsibility for the First World War – as a legalistic question; hypotheses were put forth as to which side might have had an interest in eliminating the Archduke and then the smallest detail were eagerly collected to prove the thesis.'¹²

Dedijer had dit artikel mogelijk geschreven om het publiek warm te maken voor zijn magnum opus *Sarajevo 1914* dat in 1965 uitkwam.¹³ Met dit boek zette hij een meer lokale perceptie op de internationale kaart, namelijk die van de Joegoslavische historici die Princip als een held beschreven. Laat ik één ding vooropstellen: het boek van Dedijer is groots in stijl, annotatie en analyse. Toch is het ook belangrijk om tijdens het lezen voortdurend in het achterhoofd te houden dat Dedijer een communist was. Hij laat de moordenaars van Franz Ferdinand in zijn boek figureren als pionnen in een groter historisch, dialectisch proces dat leidt naar de vernietiging van de oude, conservatieve orde en vervolgens glorieus eindigt in een apotheotische bevrijding van het volk.¹⁴

De Princip van Dedijer is een held, een martelaar, een vechter in de oeroude strijd van de Balkanboeren (*hajduken*) die vochten tegen de buitenlandse indringers. Dit is een visie die door veel historici tot vandaag herhaald wordt: de moordenaar als jonge revolutionair, die als een gedreven onderdrukte boer uit de bergen in contact stond met een veel ouder, dieper en gewelddadiger verleden dan de Midden-Europese volkeren die hem

meenden te bestrijden. Behalve aan de jonge revolutionairen besteedt hij in zijn boek veel aandacht aan Franz Ferdinand, die neergezet wordt als een brute jager, een autistisch politicus en een tirannieke legerleider. Dedijer doet zijn best neutraal te blijven, maar in zijn woordkeus en hier en daar romantische stijl laat hij doorschemeren wie in zijn ogen goed en fout waren.

Sinds het uiteenvallen van Joegoslavië is deze weergave van Princip als held zeer omstreden. Tijdens het communistische bewind van Tito was de negentienjarige moordenaar van Franz Ferdinand in de herinnering een vooraanstaande protocomunist, die vereeuwigd was in straatnamen of als patroon van kindertheatergezelschappen en basisscholen. Hij zou een 'Joegoslaaf' zijn geweest en een voorbeeld voor alle kinderen van Joegoslavië. Een patriot. Een jongen die opstond tegen de overheerser. De invloed van het boek van Dedijer is hierin omvangrijk geweest. Zijn boek is vaak een voorbeeld genoemd van '*instant history*': je voegt er wat water bij, roert nog eens, en krijgt dan een verhaal.¹⁵

In de burgeroorlog kanteelde het beeld. Juist die verheerlijking door de communisten zoals Tito en Dedijer stuitte veel postcommunistische en nationalistische regeringen tegen de borst. Tegelijkertijd 'adopteerden' de Bosnische-Serviërs tijdens de oorlog in Bosnië de herinnering aan Gavrilo Princip, niet als protocomunist, maar als 'ware Serviër'. Radovan Karadžić ging liederen componeren over Princip en herdacht zijn moordaanslag. Princip maakten ze tot een symbool van de Groot-Servische gedachte. Mede hierdoor kon de historische figuur op geen sympathie rekenen bij de Kroaten of Moslims.

Misschien toont zich die gepolitiseerde herinnering nog het beste in de rel rondom de televisie-uitzending van Geert Mak over Gavrilo Princip. De vriendelijke Nederlandse sterhistoricus schoot in 2008 voor VPRO's *In Europa* nietsvermoedend een korte documentaire in Bosnië, waarschijnlijk met hulp van een kundige redactie.¹⁶ Na de uitzending leidde zijn goedmoedige 'Makiaanse' interpretatie van Gavrilo Princip echter tot furieuze reacties van in Nederland woonachtige vluchtelingen die nog door Servische milities uit hun huizen in Bosnië waren gejaagd. Hoe was het mogelijk dat Mak ook maar een greintje sympathie toonde voor een moordenaar, een nationalist, een terrorist? Ook nu staat er nog een hazig *erratum* op de website: 'In de aflevering wordt beweerd dat Gavrilo Princip een vrijheidsstrijder was. Dit is onjuist: Princip streed voor de aansluiting van Bosnië bij Servië'.¹⁷

In de aanloop naar de 100-jarige herdenking van de aanslag van Sarajevo

is de sfeer alleen maar grimmiger geworden. In Sarajevo willen sommige Kroaten en Moslims een standbeeld voor Franz Ferdinand laten plaatsen, terwijl de Serviërs daar sterk op tegen zijn.¹⁸ In Belgrado, in buurland Servië, zijn er politici die een pleidooi houden voor de oprichting van een standbeeld voor Princip, de moordenaar zelf.¹⁹ Ondertussen maken veel historici zich boos over al die Westerse historici die maar over Gavrilo Princip schrijven als terrorist.²⁰ Al deze discussies tonen hoe diep gepolitiseerd de hele discussie over Princip is en hoe onmogelijk het lijkt daar een simpele historische analyse over te schrijven.

Naar een ander perspectief

Is het mogelijk een oplossing te vinden voor de praktische problemen van onderzoek in Bosnië, de spaarzame archiefstukken te contextualiseren en analyseren, de gespleten herinnering aan Joegoslavië vakkundig te omzeilen en de geschiedenis van een schooljongen opnieuw te kunnen schrijven, zonder in de val van manipulatie, revisionisme of nationalisme te trappen?

Dit lijkt een onmogelijke opgave. Inspiratie voor een eventueel antwoord op die bovenstaande bombastische vraag vond ik in de microhistorische werken van alweer vele decennia geleden. Dit is overigens geen unieke vondst. Microgeschiedenis doet het momenteel goed in de geschiedschrijving en gezien de recente opleving is er misschien ook wel sprake van een trend.²¹ Als voorbeeld kan ik hier het beste Carlo Ginzburg aanhalen, de Grote Man van de microgeschiedenis. Hij schreef met *De Kaas en de Wormen* de geschiedenis van Menocchio, een molenaar uit de zestiende eeuw, die met zijn ideeën over de schepping voor de Inquisitie wordt gesleept en uiteindelijk ter dood veroordeeld.²² Net als Menocchio is Princip ook voor de rechter gedaagd en bestaat het bronnenmateriaal voor een groot deel uit juridische stukken en politierapporten. Anders dan die van de Inquisitie zijn die veel vollediger en uitgebreider, bovendien begrijpelijker want uit een niet zo ver verleden.

De ondertitel van zijn boek luidt: 'De kosmos van een zestiende-eeuwse molenaar' en verradt een methodologische intentie. Menocchio's 'kosmos' komt namelijk tot leven door de ketter als molenaar neer te zetten en zijn achtergrond te schetsen aan de hand van zoveel mogelijk bronnen die er zijn – niet alleen die die betrekking hebben op zijn religieuze dwalingen en het proces dat erop volgde, maar ook die over zijn leefomgeving, het molenaarschap en de regio waarin hij opgroeide. Ginzburg heeft meermaals

verteld geïnspireerd te zijn geweest door de fictieve Sherlock Holmes, die als detective een moordzaak kon reconstrueren aan de hand van details zoals as in een asbak of een vingerafdruk.²³

In dit onderzoek heb ik gekozen om de moordenaars als 'normale uitzondering' in hun Bosnische school en vriendengroep te situeren: Gavrilo Princip als scholier, Danilo Ilic als leraar en andere figuren als ondersteunende *Umwelt*. Ik ben me ervan bewust dat ik ook hierin geïnspireerd ben door moderne, actuele impressies. Moord als politieke daad, net zoals terrorisme, is in de laatste twintig jaar een populair onderwerp geworden. Maar elke tijd vraagt ook om nieuwe geschiedschrijving. In zijn boek *Arrival City* refereert journalist Doug Saunders aan Gavrilo Princip als een verre voorloper van de terroristen uit de *banlieues* en Aziatische of Amerikaanse voorsteden, die worstelen met hun perifere, soms ook rurale achtergrond en de verlokkingen van de moderne, urbane wereld.²⁴ Dit is een perspectief dat mij meer aanspreekt dan die van het nationalisme. In Princip's (adolescente) worsteling met de wereld van de stad zit mogelijk een be-langrijke kern van zijn radicalisering. Om dit invoelbaar te maken is het bijvoorbeeld minstens zo belangrijk om de omgeving te reconstrueren van de steden Sarajevo en Belgrado. Wat las Princip? Waarom? Waar dronk hij zijn koffie? Wat betaalde hij daarvoor? Welke route nam hij op weg naar zijn vrienden die elders woonden? Wie waren zijn klasgenoten en hoe dachten

Krankenabteilung
Zimmer-Nr. 33

Fusszettel (Leichenschein).

Truppenkörper: *H. K. Militärhospital*
Unterabteilung: *Theresienstadt*
Charge: *Kurker Brail I. Stab*
Name: *Princip Gavrilo*
Alter: *24 Jahr*
Gebürtig: *Belgrad, Bosnien*
Zugewachser: *4. April 1916*
Gestorben am: *28. April 1918 - 6³⁰ Uhr*
Todesursache: *Knochenbruch des Halses*

Theresienstadt den 28. April 1918
Untersuchung des Leichens durch den
Leichenbeschauer
Leichenbeschauer
Abteilungs-Chefarzt
Beschaut: *Leichenbeschauer*
am *28. April 1918* um *6. Uhr*
Inspektionsarzt: *Bosniak*
Inspektionsarzt

Het officiële bericht van de doodsoorzaak van Gavrilo Princip in het ziekenhuis van de gevangenis van Theresienstadt (1918). [Historijski Arhiv Sarajeva]

zij over de wereld?

In veel opzichten is het een beproeving om uit het schaarse materiaal Princip te laten opdoemen als een figuur van vlees en bloed, maar door de lezer ook kennis te laten nemen van alle discutabele en kwalijke of onduidelijke kanten van het bronnenmateriaal, worden ze een actieve deelnemer in een oefening in historische verbeelding. Nadat ik een rapport van Princip met bijgevoegde personalia had bestudeerd, één van de weinige bronnen uit zijn schooltijd, ontdekte ik dat hij helemaal niet in het huis van Danilo Ilic woonde. Maakt dit uit? Jazeker, het is niet alleen goed om de fouten van je voorgangers te verbeteren, maar ook om de details specifiek naar voren te halen, want daarin openbaart zich een geschiedenis die we kunnen begrijpen en volgen. Wanneer de twee jongens bij elkaar in huis slapen bracht het toeval hen samen. Ze waren tot elkaar aangewezen. Wanneer ze niet samen in huis woonden, zoals blijkt uit een detail van het rapport, betekent dat dat ze elkaar zochten en vonden. Dit is een ander verhaal en een andere interpretatie.

Spannender werd het onderzoek toen uit documenten in het archief bleek dat de Oostenrijkse justitie Princip al in 1912 in het vizier hield. Op een lijst van ‘verdachte jongeren’ prijkt zijn naam: ‘Princip – waarschijnlijk scholier’. In februari 1913 getuigde de toen nog achttienjarige voor een proces tegen een paar van zijn schoolgenoten, waaruit bleek dat de politie zijn in- en uitgaande post al onderschepte. Dit is een detail dat het beeld van Princip ‘als een duveltje uit een doosje’, als een soort onbekende passant in de grote aanloop naar de Eerste Wereldoorlog doet kantelen. Hij was al een tijdje bezig met zijn illegale politieke activiteiten en de Oostenrijkse politie was daar volledig van op de hoogte.

Na de Koude Oorlog (toen Princip als vrijheidsstrijder werd gezien) en na de burgeroorlogen van de jaren negentig (toen Princip als nationalist werd gezien) is het daarom nu tijd voor een nieuwe interpretatie. Na de symboolfunctie van ideologie en nationalisme is het wellicht tijd voor de duiding van hem als een individu. Dit past ook bij deze tijd. Mijn eigen standplaats als niet-Joegoslavische en niet-Bosnische of Servische historicus kan daar aan bijdragen, omdat ik me niet identificeer met één van de strijdende partijen. Einddoel is dat de beschrijving van Gavrilo Princip voorbij gaat aan *een moment* of *een associatie*, een *ideologie* of een *concept*, maar een zo volledig mogelijk beeld oproept van een klein, maar wezenlijk en invoelbaar Bosnisch verleden, want dit is wat een biografie, en tenslotte alle geschiedschrijving, moet doen.

Noten

1. Het land heet officieel Bosnië en Hercegovina, maar voor het gemak gebruik ik hier alleen Bosnië. Wanneer ik specifiek verwijs naar de staat of staatsvorm gebruik ik de volledige naam.
2. De term Balkanisme is gemunt door Maria Todorova. Haar concept is een aanvulling en verbetering van Said's Orientalisme en gaat over de verbeelding van de Balkan als de 'donkere kant van Europa.' Zie: Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York/Oxford: Oxford UP, 1997) en een interessant debat naar aanleiding van haar these: Holm Sundhaussen, "Europa Balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas" *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999), 626-653; Maria Todorova, "Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit" *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), 470-492; Holm Sundhaussen, "Der Balkan. Ein Plädoyer für Differenz" *Geschichte und Gesellschaft* 29 (2003), 608-624; Maria Todorova, "The trap of backwardness: Modernity, temporality and the study of Eastern European nationalism" *Slavic Review* 64 (2005), 140-164. Tony Judt bekritiseerde Maria Todorova in: "Freedom and Freedomia", *The New Republic*, 7 September 1998.
3. Michael Gehler & René Ortner red., *Von Sarajewo zum 11. September. Einzelattentate und Massenterrorismus* (Innsbruck: Studienverlag, 2007).
4. Siegfried Kracauer, *Geschichte – von den letzten Dingen* (Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1971), 122; geciteerd in Jürgen Schlumbohn, red., *Mikrogeschichte-Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* (Göttingen: Wallstein Verlag 2000), 13; Carlo Ginzburg, "Microhistory: Two or three things that I know about it," *Critical Inquiry* (1993) 10-35.
5. Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism* (New York: OUP), 65-70; Robert J. Donia, *Sarajevo. A Biography* (Londen: Hurst & Company 2009) 88-91.
6. Die *Kriegsschuldfrage* was de naam van het blad tussen 1923 en 1929. Daarna ging het verder als *Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung: Die Kriegsschuldfrage* en in 1932 werd de titel *Berliner Monatshefte: Zeitschrift für Vorgeschichte und Geschichte des Weltkrieges*. In 1944 – tijdens de Tweede Wereldoorlog – hief het blad zichzelf op.
7. Vojislav Jovanović-Marambo, *Potruga za ukradenom istorijom* [Op zoek naar gestolen geschiedenis] (Beograd; Jugoistok 2010).
8. Ibidem, 103-104.
9. Archief Joegoslavië (Belgrado) Zbirka Vojislav Jovanovic Marambo 1942/28.
10. 'Die ganze Art des byzantinisch-slavisches Typhus, [...] unheimlicher Zerstörungswahnsinn, alles trat hier zutage, und auf solche Weise konnte das Gift in einer Weise wirken, wie es bei den Germanen und Romanen undenkbar gewesen wäre. Bei den Germanen niemals; aber auch bei den Romanen nimmt der Verschörungstypus zwar auch furchtbare Gestalten.' Josef Kohler, 'Der Tag von Sarajewo' in: Professor Pharos, *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajewo* (Berlijn: Decker Verlag, 1918), I-XII, aldaar I.
11. Vojislav Bogićević, *Sarajevski atentat. Stenogram glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova* (Sarajevo: DAS, 1954).
12. Vladimir Dedijer, 'Sarajevo fifty years after,' *Foreign Affairs* 42:4 (1964) 569.

13. Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914* (Beograd: Prosveta, 1965).
14. Vladimir Dedijer was een partizaan en communist die met Josip Broz Tito in de Tweede Wereldoorlog vocht tegen de Duitsers. In de jaren vijftig schreef hij een in tientallen talen vertaalde hagiografie over Tito: Vladimir Dedijer, *Tito* (West-Berlijn, 1953). In de jaren tachtig, na Tito's dood, zou Dedijer een serie publiceren van drie zeer dikke boeken waarin hij zijn hagiografische werk uit 1953 aanvult en grotendeels afbreekt. De *nieuwe bijdragen* geven het startsein voor de ontmythologisering van de voormalige leider in de jaren tachtig: Vladimir Dedijer, *Novi Prilozi za biografiju Josip Broza Tita* [Nieuwe bijdragen aan de biografie van Josip Broz Tito] I & II (Rijeka 1981), III (Belgrado 1984).
15. Guido Snel, "The footsteps of Gavrilo Princip: The 1914 Sarajevo assault in fiction, history and three monuments" in: Marcel Cornis-Pope red., *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* (Amsterdam, 2004), 202-216, aldaar 205.
16. *In Europa*, aflevering 2014: *Wenen en Sarajevo* (VPRO 2007).
17. *In Europa*. Website: <http://ineuropa.nl/programmas/36788896/afleveringen/36883066> (geraadpleegd 24 februari 2013).
18. "Sarajevo bi moglo dobiti spomenik Franji Ferdinandu" [Sarajevo krijgt mogelijk een standbeeld voor Franz Ferdinand] *Glas Slobode* 9/9/2013; "Gradnjom spomenika Ferninandu Sarajevo veliča okupatora" [Met het bouwen van een standbeeld voor Ferdinand eerst Sarajevo de bezetter] *Večernji Novosti* 12/06/2013; "Ferdinandu spomenik u Sarajevu" [Standbeeld voor Ferdinand in Sarajevo] *Vesti-Online* 4/6/2013. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/318188/Ferdinandu-spomenik-u-Sarajevu>. Geraadpleegd 17 augustus 2013.
19. "Spomenik Gavrilu Principu u Beogradu" [Standbeeld voor Gavrilo Princip in Belgrado] *Telegraf* 17/07/2013.
20. "Revija prošlosti u režiji velikih sila" [Revisie van het verleden onder regie van de grootmachten] *Politika* 09/06/2013; "Gavrilo Princip nije bio terorista" [Gavrilo Princip was geen terrorist] *Blic* 10/06/2013; Biljana Srbljanovic, "O Gavrilu Principu i Mladobosancima" [Over Gavrilo Princip en de Jonge Bosniërs] *Akuzativ* 23/06/2013. <http://www.akuzativ.com/teme/384-biljana-srbljanovic-o-gavrilu-principu-i-mladobosancima>. Geraadpleegd 17 augustus 2013.
21. Hans Renders en Binne de Haan, "The limits of representativeness. Biography, Life writing and microhistory" *Storia della storiografia* 59-60 (2011): 32-42.
22. Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller* (Baltimore: Johns Hopkins UP, 1980) (oorspronkelijke titel *Il formaggio e i vermi*).
23. Carlo Ginzburg, "Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and scientific method" in: Umberto Eco en Thomas A. Sebeok (red), *The sign of three: Dupin, Holmes, Peirce* (Indiana UP, Bloomington, 1983).
24. Doug Saunders, *Arrival City. How the largest migration in history is reshaping our worlds* (Londen; Windmill Books, 2011), 159.